

VERSENGÉS, MŰVELTSÉG, ÁLLAM VÁLSÁGTŰNETEK FRIEDRICH NIETZSCHE POLISZ-ÉRTELMEZÉSÉBEN

TÁNCZOS PÉTER

I. PLATONOPOLIS ÉS APRAGOPOLIS

Friedrich Nietzsche egyik 1873-as hátrahagyott jegyzetében a következőket írja: „Ha mostanság a filozófusok egy polisz akarnának megálmodni, az biztosan nem Platonopolis, hanem Apragopolis lenne (a henyélők városa).”¹ Első olvasásra Nietzschének ez a szellemesnek szánt mondata nem tűnik többnek, mint a korabeli filozófia epés bírálatának: míg a klasszikus kor filozófusai az antik polisz eszmei reformjára vállalkoztak, addig a kortárs gondolkodók a helyükben valószínűleg egy olyan állam vízióján ügyködnének, amely értékrendjének középpontjában a semmittevés elérése állna. Habár Nietzsche ezen a ponton további fogódzót nem nyújt az értelmezéshez, más, későbbi szöveghelyek alapján azt lehet feltételezni, hogy Apragopolis a léhűtők városaként valószínűleg a kor egalitárius jövőképeinek parodisztikus reprezentációja.² A modern filozófusok már nem az agonális hajtóerő korrekcióját tűzik ki célul, hanem helyette egy olyan jövőben gondolkoznak, amely minden állampolgár számára megteremtene a semmittevés luxusát, így gyökerestül irtaná ki a versengés szellemét.³

¹ Friedrich Nietzsche: *Kritische Studienausgabe* (KSA). VII. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1999. 750. (Saját fordítás – T.P.) A hátrahagyott jegyzetekben szereplő aforizma érdekessége, hogy bár Nietzsche bázeli korszakában keletkezett, stílusában nem annyira az ekkoriban publikált műveire hasonlít, hanem inkább a francia mintájú, aforisztikus könyvei hangvételét előlegezi meg. Julian Young Nietzsché-életrajzában ezt a feljegyzést kifejezetten a korai táncoló-szellemes stílusú kiadatlan írások egyik tipikus eseteként idézi. Lásd: Julian Young: *Friedrich Nietzsche: A Philosophical Biography*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 177-178.

² Például KSA IX: 221. Az itt hivatkozott fragmentum szerepel a *Pillantások a népek jelenébe és jövőjébe* című kompilációban is: Friedrich Nietzsche: *Pillantások a népek jelenébe és jövőjébe*. Fordította Óvári Csaba. In. Friedrich Nietzsche: *A dionüszosi világszemlélet*. Máriabesnyő, Attraktor, 2013. 76.

³ Talán nem tévedünk nagyot, ha Nietzsche enigmatikus Apragopolisát motivikusan Søren Kierkegaard *A váltógazdálkodás* című írásának ironikus semmittevés-apológiájával rokonítjuk. Vö. Søren Kierkegaard: *Vagy-vagy*. Fordította Dani Tivadar. Budapest, Osiris, 2001. 273-277.

Az idézet jelentőségét azonban nem a korabeli politikafilozófia benne megfogalmazott kritikája adja, hanem az az ellentmondásos tematikus gazdaság, amely híven reprezentálja Nietzsche görög városállamokhoz fűződő teoretikus viszonyát. Ebben a rövid bonmot-ban – ahogyan majd hamarosan látni fogjuk – összecsúsztatva megtaláljuk a német filozófus polisz-értelmezésének minden egymásnak feszülő rétegét: a filozófusok ideális állama és a tényleges polisz, a görög és a modern állam, az antik és a kortárs gondolkodók, illetve a motivált és az öncélú művelődés közötti diszkrpanciát.

Nietzscht változó intenzitással ugyan, de egész életében foglalkoztatta a polisz gondolata: olyan államalakulatként tekintett rá, amely mint esetlegesen feltámasztható eszmény példaértékű lehetne a modernitás számára is – ugyanakkor fontos azt is hangsúlyozni, hogy a polisz mintaszerűségének mibenléte alkotói korszakról korszakra változott nála.⁴ Az alábbiakban ennek a tartalmi átalakulásnak szeretnék a nyomába szegődni, pontosabban Nietzsche polisz-értelmezésének csak egy konkrét aspektusát szeretném rekonstruálni. Ezt a sajátos görög városállam-képet nem Nietzsche antikvitásértésének kontextusában akarom bemutatni, nem is tisztán politikai vetületeit szeretném feltárni, hanem inkább annak egy lehetséges útját kívánom felvázolni, ahogyan ez a polisz-kép beépül a kultúra és politika nietzschei összenövésébe.

II. A ZSENIK AGONÁLIS PLURALITÁSA

Nietzsche feltehetően először 1869/70-ben kezd el alaposabban érdeklődni a görög városállamok és egyáltalán a hellén államiság iránt, legalábbis a platóni államfelfogással, a görög művészet és állam viszonyával foglalkozó feljegyzések hirtelen megjelenése erre utal.⁵ A legkorábbi jegyzetekben elsősorban az foglalkoztatja, hogy vajon Platón miért is tiltotta ki (részben) a művészetet az államából,⁶ illetve azt a kérdést mérlegeli, hogy a művészet esetleg tényleg elpusztíthatja-e az államot.⁷ Több feljegyzésben is elemzi a

⁴ Caroline Joan S. Picart: *Resentment and the „Feminine” in Nietzsche's Politico-Aesthetics*. University Park, The Pennsylvania State University Press, 1999. 141.

⁵ Például KSA VII: 45., 62., 75.

⁶ KSA VII: 75., 85., 143. Nietzsche úgy látja, hogy a platóni állam mint gondolkodó-állam ellentmondást rejt magában azáltal, hogy kizárja a művészetet.

⁷ KSA VII: 62. Nietzsche ezen a helyen úgy fogalmaz, hogy a művészetnek kifejezetten az a feladata, hogy elpusztítsa az államot; szerinte éppen ez történt az ókori Hellaszban is. A tudomány persze végül a művészetet is megöli, de az olyan szofista korban, mint az övé, a tudomány és állam békésen él egymás mellett. A

görög nők poliszban betöltött szerepét: szerinte az asszonyok az állam abszolút elsőbbségével szemben képeztek egyféle ellensúlyt, kompenzálták annak hiányosságait; tulajdonképpen ők reprezentálták a természet nyugalmát a polisz kíméletlenségével szemben.⁸

A görög politikai élet iránti érdeklődés váratlan felbukkanása Nietzsche-nél valószínűleg nem független a Jacob Burckhardt-tal való megismerkedéstől. Nietzsche 1870-től rendszeresen látogatja bázeli kollégájának azokat az előadásait, amelyek aztán majd a *Világtörténelmi elmélkedések*, illetve a *Görög művelődéstörténet* című művek alapjául szolgálnak. Az érdeklődés azonban nem egyoldalú, hiszen Burckhardt is ott van Nietzsche művelődési intézmények jövőjéről tartott nyilvános előadásain.⁹ Ahogyan Burckhardt hatása egyébként döntőnek bizonyul Nietzsche reneszánsz-értelmezésére,¹⁰ az idősebb bázeli kolléga álláspontja meghatározó az antik görög államiságról kialakított képét illetően is. A direkt hatásra jó példa, hogy Burckhardt erősen hangsúlyozza, hogy a hatalom természete szerint gonosz,¹¹ és ezt a meglátását Nietzsche szinte szó szerint citálja is a görög államról írva.¹² Az a nietzschei megállapítás is, hogy az állam megszületésének kezdetben kínkeserves és rettenetes ára lehetett, szintén burckhardti eredetű lehet.¹³ Az idősebb professzor a poliszok háttérében egy agonális, versengő struktúrát sejtett,¹⁴ s ez a gondolat is majd rendre visszaköszön Nietzsche-nél.¹⁵

feljegyzés nem mondja ki, de a megfogalmazás sejtetni engedi, hogy ez a kooperáció is csak időleges.

⁸ Friedrich Nietzsche: A görög nő. Fordította Óvári Csaba. In: Friedrich Nietzsche: *Igazságról és hazugságról nem-morális értelemben*. Máriaibesnyő, Attraktor Kiadó, 2012. 65-67.

⁹ Lionel Gossman: *Basel in the Age of Burckhardt: A Study in Unseasonable Ideas*. Chicago–London, The University of Chicago Press, 2002. 303.

¹⁰ Gossman: *Basel in the Age of Burckhardt*. id. kiad. 304.

¹¹ Josef Chytrý: *Unis Vers Cythère: Aesthetic-political Investigations in Polis Thought and the Artful Firm*. New York, Peter Lang Publishing, 2009. 39.; John R. Hinde: *Jacob Burckhardt and the Crisis of Modernity*. Montreal & Kingston, McGill-Queen's Press, 2000. 122.

¹² Friedrich Nietzsche: Öt előszó öt meg nem írt könyvhöz. Fordította Óvári Csaba. In: Friedrich Nietzsche: *Igazságról és hazugságról nem-morális értelemben*. Máriaibesnyő, Attraktor Kiadó, 2012. 38.

¹³ Jacob Burckhardt: *Világtörténelmi elmélkedések: Bevezetés a történelem tanulmányozásába*. Fordította Báthori Csaba és Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz Kiadó, 2001. 54.; Friedrich Nietzsche: *Öt előszó...*, id. kiad. 40-41.

¹⁴ Gossman: *Basel in The Age of Burckhardt*. id. kiad. 323-324.

¹⁵ Rüdiger Safranski, *Nietzsche: Szellemi életrajz*. Fordította Györffy Miklós. Budapest, Európa Kiadó, 2002. 55.

Nietzsche poliszra irányuló figyelme elválaszthatatlan az antik retorika iránti érdeklődésétől. Az ékesszólás, mint „lényegileg köztársasági művészet”¹⁶ a polisz életének kitüntetett gyakorlata, s az antik retorika praxisában mindaz megjelenik, amely a korai bázeli éveiben Nietzsche-t a polisz fogalmában megfogja. Aligha lehet véletlen, hogy alig egy-két évvel a hirtelen jött érdeklődést követően, éppen az antik retorikáról szóló előadásai idején (tehát nagyjából 1874-re) kristályosodik ki igazán Nietzsche korai polisz-képe. Addigra már több rövidebb, releváns szöveget írt Nietzsche a témában. A különféle hátrahagyott fragmentumok mellett mindenképpen ki kell emelni *A görög állam* című esszéjét, amelynek fő gondolatmenetét Nietzsche eredetileg *A tragédia születésébe szánta*.¹⁷ Végül a szöveg a témánk szempontjából szintén releváns *A homéroszi versengés* című írással és három másik esszével együtt az *Öt előszó öt meg nem írt könyvhöz* címen ismert korpuszba került be. Ez a Nietzsche által összeállított szövegegyüttes, amely egyébként Cosima Wagnernek szánt ajándék volt 1872 decemberében,¹⁸ árulja el talán a legtöbbet Nietzsche bázeli éveinek polisz-képéről.

Nietzsche a görögöket „magánvalóan politikai emberekként” mutatja be:¹⁹ több helyen is leszögezi, hogy népként egyedül a görög volt zseniális, és ez a zsenialitása a politikai ösztön tökéletes kifejlesztésében rejlett:²⁰ „a történelem valóban nem ismert még egy példát, mikor a politikai ösztön oly félelmetesen elszabadult volna, mikor ezen állam-ösztön szolgálatában oly feltétlenül beáldoztak volna minden egyéb érdeket – legfőljebb az itáliai reneszánsz embereit lehetne összehasonlítóképpen és hasonló okokból ugyanezen kitűntető titulussal illetnünk.”²¹ Még ki fogok rá térni, hogy az itáliai városállamokkal nyitott párhuzam nem véletlen: az antik poliszban és a reneszánsz Észak-Itáliában politikafilozófiai értelemben Nietzsche valami nagyon hasonlót fedezett fel. A görögök politika iránti elkötelezettsége egyben azt is jelentette, hogy azt annak legsajátabb formájában is affirmálták,

¹⁶ Friedrich Nietzsche: Retorika. Fordította Farkas Zsolt. In: Thomka Beáta (Szerkesztő): *Az irodalom elméletei*. IV. kötet. Pécs, Jelenkor, 1997. 6.

¹⁷ Óvári Csaba: Utószó. In: Friedrich Nietzsche: *Igazságról és hazugságról nem-morális értelemben*. Máriabesnyő, Attraktor Kiadó, 2012. 84-85.; A tematikus átfedéshez még vö.: KSA VII: 135-136.

¹⁸ Biczó Gábor: Nietzsche Bázelen. In: Friedrich Nietzsche: *Platón és elődei: Előadások és jegyzetek a görög filozófia kezdeteiről*. Budapest, Gond-Cura Alapítvány, 2007. 519-520.; Joachim Köhler: *Friedrich Nietzsche és Cosima Wagner: Az alávettség iskolája*. Fordította Romhányi Török Gábor. Budapest, Holnap, 2005. 94.

¹⁹ Nietzsche: *Öt előszó...*, id. kiad. 41.

²⁰ Például KSA VIII: 59., 60.

²¹ Nietzsche: *Öt előszó...*, id. kiad. 41.

hogy az állam eredetére, a háborúra is messzemenően igent mondtak, így saját életüket és halálukat is a polisz szolgálatába állították.²² A háborúban ugyanis az állam ősképe köszön vissza, hiszen a katonai kasztok szigorú hierarchiája az egyének az állam monisztikus célja alá vetését reprezentálja.²³

A görög városállamban ugyanis Nietzsche szerint minden a polisz céljainak volt alávetve: bár a politikai közösség támogatta az egyéniség kibontakozását, produktivitását, fejlődését, de csak annyiban, amennyire ezek eredménye ismét a polisz szolgálatába volt állítható. Ennek az állami rendszernek pedig egyetlen valódi célja volt: a géniusz létrehozása, kiképzése, akinek a képességei majd a polisz tekintélyét és hatalmát tudják növelni. Ilyen zsenik kitermelése azonban nem megy úgy, ha a potenciális géniuszok a létfenntartással vannak elfoglalva: a görögökhöz hasonló magaskultúrák egytől egyig rabszolgatartó társadalmak voltak, amelyekben a választott keveseket a többség szorgoskodása tehermentesítette a napi munka alól: „ennek megfelelően meg kell tanulnunk kegyetlenül hangzó igazságként elfogadni azt, hogy a rabszolgaság a kultúra lényegéhez tartozik (...)”²⁴ Nietzsche szerint a „munka méltósága” és az ehhez hasonló kifejezések csak fogalmi hallucinációk, amelyeket a modern társadalom próbál cinikus vígaszként nyújtani a legkiszolgáltatottabbak számára. Nietzsche úgy látja, hogy az elnyomottak helyzetének javítása, a legszerencsétlenebbek felvilágosítása, képzése egyszerű kegyetlenség: olyan perspektívát mutatnak fel ezáltal nekik, amely mögött nem áll semmilyen metafizikai garancia. A létezés csakis esztétikai jelenséggé igazolható,²⁵ és a legtöbb ember létének méltóságot csak az adhat, ha névtelen munkájával elősegíti a géniusz születését.²⁶ Nietzsche szerint például a jobbágy szűkösségét még mélyértelműség övezte, szemben a modern munkáséval.²⁷ Az így értett állam számára a közjó nem a többség, hanem a legmagasabb rendű egyének érdekét jelenti.²⁸

²² Nietzsche: *Öt előszó...*, id. kiad. 41.

²³ Nietzsche: *Öt előszó...*, id. kiad. 44–45.

²⁴ Nietzsche: *Öt előszó...*, id. kiad. 37.

²⁵ Friedrich Nietzsche: *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*. Fordította Kertész Imre. Budapest, Magvető Kiadó, 2003. 62–63.

²⁶ Friedrich Nietzsche: Schopenhauer mint nevelő. Fordította Hidas Zoltán. In. Friedrich Nietzsche: *Korszerűtlen elmélkedések*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 2004. 223–224.

²⁷ Nietzsche: *Öt előszó...*, id. kiad. 39.

²⁸ Friedrich Nietzsche: Feljegyzések, fragmentumok. Fordította Kurdi Imre. In. Friedrich Nietzsche: *Platón és elődei: Előadások és jegyzetek a görög filozófia kezdeteiről*. Budapest, Gond-Cura Alapítvány, 2007. 457.

Ebbe a kasztszerűen elkülönülő társadalomba az irigységen alapuló agonialitás visz eleven dinamizmust.²⁹ A már említett, *A homéroszi versengés* című esszéjében Nietzsche azt írja, hogy a görög ember természete szerint irigy, ám ezt ő nem hibaként, hanem erényként fogja fel: a megsemmisítő Erisz helyett a versengésre készítető Erisz hatása alatt az ember megbecsülésre, elismerésre, gazdagságra tör.³⁰ Minden nagy tettet, művet, teljesítményt az irigység szülte versengés hoz létre: az athéni államban az ifjak egymással versengve viszik előre a polisz kultúráját – azonban sosem saját maguknak, hanem mindig szülővárosuknak akarnak dicsőséget szerezni: egyéni becsvágyuk mindig a polisz sikerében oldódik fel. Az agonialitás egyik eminens terepe éppen a retorika: az egyén a nyilvános fellépéseiben versenyre kel a többiekkel, és nem csupán győzni, hanem elegánsan akar győzni.³¹ Miközben a retórikai tisztességesnek kell látszania, a fölény benyomását kell keltenie a hallgatóságban – „fegyverzetének” nemcsak erősnek, hanem ragyogónak is kell lennie.³² Nietzsche szerint az agonialitás az egész görög életet átszövi, strukturálja – fent említett esszéjében még a cserépszavazás intézményét is az agónnal magyarázza: ha egy géniuszt kizárólagossá válik, ha valaki egyértelmű diadalt arat a többiek felett, akkor azzal felszámolja a poliszt szervező versengést is magát – az ilyen akadálytól meg kell szabadulni, az ilyen egyedülálló géniuszt száműzni kell.³³ A poliszt a zsenik pluralitása élteti; az önmagában álló géniuszt már csak az istenekkel versenghet, így aztán az istenek feltámadó irigységétől övezve végül a hübrisz bűnébe esik: megkísérti az isteneket, ők pedig lesújtanak rá.³⁴

Nietzsche látszólag teljesen elvarrt, kerek koncepciót dolgozott ki a görög polisz működés- és létmódjáról: a polisz nem más, mint háborús logikával átítatott, politikai ösztöntől vezérelt hierarchikus struktúra, amelynek fejlődéséről, kulturális kibontakozásáról az irigységből és féltékenységből táplálkozó agonialitás gondoskodik. Nietzsche azonban nem érezte úgy, hogy ezzel

²⁹ Don Dombowsky: *Nietzsche's Machiavellian Politics*. Basinstoke, Palgrave Macmillan, 2004. 89-91.

³⁰ Nietzsche: *Öt előszó...*, id. kiad. 56.

³¹ Nietzsche: *Retorika*. id. kiad. 33.

³² Nietzsche: *Retorika*. id. kiad. 33.

³³ Nietzsche: *Öt előszó...*, 57. Nietzsche kulturális „tirannizmussal” szembeni kritikájához és a filozófusok zsarnoki jegyeihez lásd: Tracy B. Strong: *Tyranny and Tragedy in Nietzsche's Understanding of the Greek Polis*. In: Johann P. Arnason, Kurt A. Raaflaub, and Peter Wagner (eds.): *The Greek Polis and the Invention of Democracy: A Politico-cultural Transformation and Its Interpretations*. Chichester, Wiley-Blackwell, 2013. 353-355. Ugyanakkor a poliszban zajló, gyakran önpusztító versengéssel szemben a tirannizmus a kultúra megőrzője is lehet. Vö. KSA VII: 143.

³⁴ Nietzsche: *Öt előszó...*, id. kiad. 60.

egyszer s mindenkorra megoldotta a polisz problémáját. Egyrészt még évekig dolgozik a Platón előtti gondolkodók személyét és munkásságát, de érintőleg a korabeli görög államot is tematizáló művein (például *A filozófia a görögök tragikus korszakában*, az *Empedoklész-drámaterv*, a *Mi, filológusok*, valamint sok egyéb előadás- és szövegvázlat), másrészt 1875-ben ismét egyre több feljegyzést készít kifejezetten az athéni államról és általában a poliszról. Nietzsche szemmel láthatóan újra nekirugaszkodna a téma elemzésének, mivel egy zavarbaejtő ellentmondás tűnik fel neki: egy olyan dilemma foglalkoztatja, amivel egyelőre nemigen tud mit kezdeni: ez pedig a művelődés, a kultúra kérdésével függ össze.

III. THALÉSZ ÉS A POLISZ EREDETE

Ezekben a jegyzetekben Nietzsche részben megismétli, variálja a már korábban is rögzített állításokat: a görögök a világtörténelem egyetlen zseniális népe,³⁵ az egyén a poliszon keresztül tört a legmagasabb teljesítményre,³⁶ a politika mint olyan mindent felülírt,³⁷ és a poliszban élő zseninek szabadidőre volt szüksége feladata elvégzéséhez, amely miatt mások munkájára kellett támaszkodnia stb.³⁸ Emellett azonban új szempontokat, új meglátásokat is bevezet, például elgondolkodik a polisz eredetén: „A polisz felépítése főniciai találmány: a hellének még ezt is utánozták. Hosszú ideig jókedvű dilettánsokként tanulgattak mindenből; ahogyan Aphodité is főniciai. Nem is tagadják, hogy vannak bevándorolt, nem-eredeti dolgaik.”³⁹ A görögök politikai zsenialitása itt már nem „a priori”, ahogyan még *A görög államban* fogalmazott, hanem a görög zsenialitás éppen az integrációra való képességben rejlik: a külső hatások saját elemekkel való szerves vegyítésében. Az eredet kérdésének megbolygatása pedig újabb problémákat vet felszínre.⁴⁰

³⁵ Friedrich Nietzsche: Gondolatok és vázlatok a *Mi, filológusok* című korszerűtlen elmélkedéshez. Ford. Molnár Anna. In. Friedrich Nietzsche: *Ifjúkori görög tárgyú írások*. Budapest, Európa Kiadó, 2000, 188.

³⁶ KSA VIII: 60.

³⁷ KSA VIII: 62-63.

³⁸ KSA VIII: 62-63.

³⁹ Nietzsche: *Gondolatok és vázlatok...*, id. kiad. 188.

⁴⁰ Nietzsche ekkoriban tartja a görögök istentiszteletéről, a vallási kultuszáról szóló előadásait, amelyekben szintén elhangzik, hogy sem a mítoszok, sem az eposzok, sem a bölcelet nem számít eredeti görög találmánynak; ami a görögség legarchaikusabb rétegét alkotja, az a vallási kultusz. Vö. Hévízi Ottó: *Próbakövek: Van-e arany szabály ércnél maradandóbb?* Budapest, Kalligram, 2015. 372.; Friedrich Nietzsche: *Werke: Kritische Gesamtausgabe* (KGW). II/5. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1995. 411.

Az 1875-ös jegyzetek egyik visszatérő témája a filozófusok és a polisz szembenállása: ezzel Nietzsche egy olyan motívumot vezet be a görög államról való gondolkodásába, amely aztán végig kíséri alkotó éveit. Az első filozófusok fellépésekor szerinte már mutatkoztak a polisz válságának tünetei, amelyekkel szemben legitim módon, a reform jegyében léptek fel a gondolkodók (például Platón); ugyanakkor a filozófusok sem mint a polisz életének reprezentatív képviselői, hanem inkább mint a polisz vadhajtásai, melléktermékei jelennek meg ezekben a Nietzsche-jegyzetekben.⁴¹ Az ilyen kívülálló, a polisz hagyományos, mitikus képével szembeforduló gondolkodók tipikus képviselője a korpuszban Thalész lesz.

Több olyan töredéket, feljegyzést is találni, amelyben Thalész a polisz kritikusaként, ellenlábasaként jelenik meg. A legtöbb fragmentum, vázlat nem részletezi a szembenállás okát, pusztán annak tényét rögzíti, azonban van egy-két olyan feljegyzés, amely segít eligazodni. Nietzsche Thalészt legtöbbször az első igazi filozófusként mutatja be, aki végig a mítosz, a mitikus gondolkodás ellen küzdött.⁴² Nietzsche Thalészt bölcsnek nevezi, amit a szophosz etimológiájára támaszkodva „jó, biztos ízlésűként” értelmez, tehát olyan emberként, aki képes a felismerésre és megkülönböztetésre.⁴³ Ezt a választékos ízlést nem azonosítja az okossággal: Arisztotelészre támaszkodva Thalész bölcsességének hétköznapi hasztalanságát állítja,⁴⁴ amelynek ugyanakkor ellentmond politikai szerepvállalása. Nietzsche foglalkozik Thalész esetleges főníciai származásával is,⁴⁵ és talán nem véletlen, hogy a polisznak, mint főníciai találmánynak az első kritikáját éppen az állítólag főníciai Thalésznek tulajdonítja. Felismerve a perzsák jelentette veszélyt, Thalész a görög városállamok szövetségét javasolta,⁴⁶ s így a poliszok versengését éltető mítosszal szállt szembe. Rájött, hogy ezzel a mítosszal kell leszámolnia ahhoz, hogy megvalósulhasson a pánhellén cél,⁴⁷ amely megakadályozhatta volna a perzsa háborúkat, és lehetőséget teremtett volna a görög

⁴¹ Például KSA VIII: 118–119.

⁴² Például Nietzsche: *Feljegyzések, fragmentumok*. id. kiad. 497.

⁴³ Friedrich Nietzsche: *Filozófia a görögök tragikus korszakában*. Fordította Molnár Anna. In: Friedrich Nietzsche: *Platón és elődei: Előadások és jegyzetek a görög filozófia kezdeteiről*. Budapest, Gond-Cura Alapítvány, 2007. 35–36.; Friedrich Nietzsche: *Előadásjegyzetek a Platón előtti filozófusokról*. Fordította Kurdi Imre. In: Nietzsche: *Platón és elődei*. id. kiad. 111–114.

⁴⁴ Nietzsche: *Előadásjegyzetek a Platón előtti filozófusokról*. id. kiad. 113–114.

⁴⁵ Nietzsche: *Előadásjegyzetek a Platón előtti filozófusokról*. id. kiad. 133.

⁴⁶ Nietzsche: *Előadásjegyzetek a Platón előtti filozófusokról*. id. kiad. 135.; Nietzsche: *Feljegyzések, fragmentumok*. id. kiad. 496.

⁴⁷ Nietzsche: *Feljegyzések, fragmentumok*. id. kiad. 490., 496.

államélet már szükséges reformjára.⁴⁸ Továbbra is kérdés azonban, hogy miért is szorult egyébként reformra a polisz?

IV. TEORETIKUS FESZÜLTSG POLISZ ÉS KULTÚRA KÖZÖTT

Nietzsche a pár évvel korábbi szövegeiben ugyan jelzi, hogy a görög poliszban a kultúra mindig a politikai akarat szolgálatában állt, azonban nem különösebben problematizálja, hogy ilyen alárendelt szerepben miként virágozhatott a görög kultúra. A hetvenes évek derekán azonban már egyre inkább arról ír, hogy a görögök éppen a polisz ellenében vitték véghez nagy kulturális, művészi, filozófiai teljesítményeiket. A polisz korábbi, sajátos görög humanumot, kegyetlenséget is előfeltételező, végtelenül agonális értelmezését ekkor már egyre inkább Spártára vonatkoztatta, s ezt, mint az igazi polisz karikatúráját mutatta be: hiszen állig felfegyverkezve nem lehet kultúrát művelni.⁴⁹ Az elmaradt reform miatt a görög kultúra bukásra volt ítélve, ugyanis a polisz Nietzsche szerint egyértelműen a művelődés, képzés ellenében határozta meg magát: ez azonban hosszú távon ellentmond az állam fenntarthatóságának.⁵⁰ Platón ideális állama is egyféle reformkísérlet lett volna, amely a képzés feladatának világos rögzítésével biztosította volna az állam stabilitását. Ugyanakkor vitathatatlan tény, hogy ezekben a kultúraellenes poliszokban jött létre a Nietzsche által oly annyira csodált kultúra.⁵¹ Ha a

⁴⁸ Nietzsche: *Feljegyzések, fragmentumok*. id. kiad. 486-489.

⁴⁹ Nietzsche: *Gondolatok és vázlatok...*, id. kiad. 190.

⁵⁰ KSA VIII: 91.

⁵¹ Fontos persze megjegyezni, hogy a probléma elsősorban a nietzschei perspektívából fakad, abból a tényből, hogy Nietzsche óhatatlanul belevetíti a 19. századi Bildungeszemlényt a görög kultúrafelfogásba. Ezzel nem azt akarom állítani, hogy anakronisztikusan járna el, hiszen Nietzsche számos helyen hangsúlyozza az antik görögök alapvető idegenségét számunkra, amelyet mindig igyekszik a különbségek fenntartása mellett értelmezni a kor embere számára (például a pleonexia fogalma kapcsán, vö. Alasdair MacIntyre: *Az erény nyomában: Erkölcseleleti tanulmány*. Fordította Bíróné Kaszás Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 1999. 188.), azonban Nietzschét nem önmagáért érdeklí a polisz, hanem mint lehetséges minta, ideál az érdekes számára, ám az csak akkor lesz alkalmas erre a feladatra, ha megfelel Nietzsche korának kihívásaira is. A Bildung eszménye és a polisz agonális kultúrája közötti átfedések (például a „második természet” kinevelésének már Arisztotelésznél is előbukkanó elképzelése, vö. Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Fordította Szabó Miklós. Budapest, Európa Kiadó, 1997. 39-41. 1103a-b) talán hangsúlyosabban jelennek meg a számottevő különbségeknél, lásd: Rüdiger Bubner: *Bildung and Second Nature*. In: Nicholas H. Smith (ed.): *Reading McDowell: On Mind and World*. London–New York, Routledge, 2003. 210-211.

polisz logikája ennek ellentmond, akkor mégis hogyan születhetett meg a virágzó görög szellemi és művészi élet?

Látszólag tehát a hetvenes évek jegyzeteiben kirajzolódnak valamiféle koncepcionális törés kontúrjai, azonban ha alaposabban megnézzük, a polisz kultúraellenessége látenszen már a korábbi feljegyzésekben is felbukkant: ez a belső ellentmondás kezdetektől ott rejlik Nietzsche felfogásának háttérében. Ilyen jelzés értékű megjegyzés lehet az, amikor arról ír *A görög állam* című írásában, hogy a hellén ifjak még a művészi alkotás folyamatára is (lévén az mégiscsak munka) szégyenkezve gondoltak: dilettáns művészi ambíciók nem ébredtek bennük egy-egy szobrot nézve.⁵² A művészi munkának kulturális tevékenységként nem volt akkora társadalmi státusza, mint azt a kultúra-szerető görögök esetében várnánk. Az ellentmondás tehát kezdetektől jelen van, azonban Nietzsche csak pár év múlva tette mindezt explicitté. Nietzsche egyszerre csodálja a görög poliszt és a görög kultúrát, azonban hol ennek, hol annak az igénye felé húz, hiszen történeti egyidejűségüket képtelen közös elvi alapon megragadni. Erre a hezitációra végül, meglátásom szerint, két egymást kiegészítő, ideiglenes megoldás is születik.

Nietzsche egyik válaszkísérlete azon a belátáson alapul, hogy különbséget lehet tenni a polisz direkt funkciója és célja, illetve a polisz tagjainak tudatalan és akaratlan szándékai, tettei között.⁵³ Miközben a felszínen a polisz saját struktúráját védte, és a kultúrával szemben határozta meg magát, tudatalanul alkotó, ösztönös művészek egész sorát nevelte ki agonalitása révén.⁵⁴ Bár a polisz virágkorában az állam képes volt ezeket a művészi ambíciókat a politikai érdekekhez igazítani, amikor a túlzott fegyelem kissé lazult, a művészi, filozófiai törekvés egyszerűen kirobant a polisz tagjaiból.⁵⁵ Ez rögtön át is vezet minket a másik, iméntivel komplementer kísérlethez.

Ez a másik, történeti alapú megoldás inkább majd csak a hetvenes évek második felében, a nyolcvanas évek első felében tűnik fel. Az *Emberi, nagyon is emberi* első kötetében Nietzsche már határozottan azt állítja, hogy a műveltség a polisz ellenére fejlődött ki: a polisz a nevelést szűkös keretek között tartotta, és ezen még Platón sem akart változtatni.⁵⁶ Látszólagos ellen-

⁵² Nietzsche: *Öt előszó...*, id. kiad. 36.

⁵³ Nietzschét például nem sokkal korábban az foglalkoztatta a kanti teleológiában is, hogy az képes a tudatosság nélküli célszerűség elgondolására. Vö. Friedrich Nietzsche: *A nyelv eredetéről*. Fordította Óvári Csaba. In. Friedrich Nietzsche: *A dionüszoszi világszemlélet*. Máriabesnyő, Attraktor Kiadó, 2013. 69-70.

⁵⁴ KSA VIII: 60.

⁵⁵ KSA VIII: 60.

⁵⁶ Friedrich Nietzsche: *Emberi, nagyon is emberi: Könyv szabad szellemek számára*. I. Budapest, Osiris, 2008. 188.

példaként Thuküdidésznek *A peloponnészoszi háborújában* szereplő Periklész-beszédét hozza fel: bár itt a polisz és a kultúra látszólagos összefonódásával találkozhatunk, valójában ez nem más, mint Thuküdidész idealizáló visszatekintése az összeomlás előtti Athénra.⁵⁷ Bár itt Nietzsche még csak visszafordulásról, hátrapillantásról ír, azonban más szöveghelyeken egyféle átmeneti állapotot is feltételez. Egyik hátrahagyott jegyzetében a polisz fegyelmének meglazulását szellemi átmeneti klímaként festi le, amelyben a Nietzsche által sokra tartott szofista mozgalom is kibontakozhatott.⁵⁸ Még inkább megvilágító erejű a *Túl jön és rosszon* 262. aforizmája, amelyben a szakadatlan harccal, szigorú követelményekkel fenntartott, türelmetlen morális előírásokra építő közösségek működésmódját mutatja be.⁵⁹ Az ilyen államok, mint például a hellén poliszok vagy az itáliai reneszánsz városállamok, az individuum olyan típusát hozták létre szigorú elveikkel, amely bődületes kulturális vívmányokat teremtett, amint kicsit lanyhult a fegyelem, ahogyan az íjból is kiló a nyílvevő a húr elengedése után. A héraikleitoszi „ellenfeszülő összekötés”⁶⁰ képét is felidéző megoldásban Nietzsche úgy szünteti meg a kultúra és polisz ellentétét, hogy az állam és a kultúra virágkorát történetileg szétválasztja, azok egymásutániségét feltételezi. A kulturális virágzást tehát közvetlenül megelőzi az elzárkózó, kemény szabályok között élő, tenyésztő-nemesítő közösség feszes szigorúsága: az elernyedés, a hirtelen elszabaduló liberalizmus az addig felgyülemlett feszültséget engedni le kulturális, művészi, tudományos tevékenység formájában.

⁵⁷ Nietzsche ugyan nem hangsúlyozza, de a szóban forgó Thuküdidész-szövegrészletben Periklész, ha el is vonatkoztatja az athéniak rátermettségét, műveltségét, nagyvonalúságát a polisz számára való közvetlen hasznosságtól, végül azok létét, valóságát mégis Athén, mint polisz sikerességében látja igazolni. Vö. Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. Fordította Muraközy Gyula. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 138-139. Nietzsche Thuküdidész-képéhez lásd: Rosta Kosztasz: Thuküdidész, a realista. *Kellék Filozófiai Folyóirat* 45. 27. skk.

⁵⁸ KSA VIII: 442. Nem véletlen, hogy a polisz hanyatlásakor fellépő átmeneti állapotot egyszer Thuküdidész szemével látatja, máskor pedig a szofizmus koraként jellemzi, hiszen Nietzsche a szofista kultúra betetőzőjeként tartja számon Thuküdidészt. Lásd: Rosta Kosztasz: *Thuküdidész, a realista*. id. kiad. 44.

⁵⁹ Friedrich Nietzsche: *Túl jön és rosszon*. Fordította Tatár György. Budapest, Műszaki Kiadó, 2000. 130-131.

⁶⁰ G. S. Kirk – J. E. Raven – M. Schofield: *A preszókratikus filozófusok*. Fordította Cziszter Kálmán és Steiger Kornél. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1998. 287.

V. KULTÚRA HELYETT TENYÉSZTÉS

Furcsa módon, amint megszületnek ezek az ideiglenes megoldások, magyarázatok, Nietzschének már nem is olyan fontos az ellentmondás feloldása: ugyanis a polisz és kultúra együttes igenelhetősége csak addig volt számára kardinális kérdés, amíg kitüntetett szerep jutott gondolatvilágában a művelődés fogalmának. A bázeli időszak egyik központi jelentőségű terminusa volt a *Bildung* fogalma, amelynek kimunkálására olyan műveket szánt Nietzsche, mint *A művelődési intézményeink jövőjéről* vagy a *Schopenhauer mint nevelő*. Amint azonban a képzés, művelődés koncepciója devalválódik nála, és a helyét átveszi a tenyésztés és idomítás, a polisz esetleges kultúraellenessége már nem okoz álmatlan éjszakákat Nietzschének. Ha a görögök valóban a polisz direkt célja ellenében, tudattalanul készítették elő az utat a kulturális kiteljesedés előtt, ha a művészetek felvirágozása valóban a hellén fegyelem ernyedésének a következménye, akkor talán a *Bildung* tudatos eszménye sem olyan elengedhetlenül fontos a kívánt változások eléréhez. Nietzsche a *Túl jön és rosszon* 264. aforizmájában az addig oly jelentős *Bildung*-ot már az „ámítás művészeteként” határozza meg: a generációról generációra történő átöröklést neveléssel, bizonyos műveltség megszerzésével nem lehet felülírni.⁶¹ Ennek megfelelően *Az Antikrisztus*-ban már azt a kérdést teszi fel, hogy az addig véletlenszerűen felbukkanó kivételes emberek hogyan lehetne szándékosan tenyészteni.⁶² Már a *Schopenhauer mint nevelő*-ben megfogalmazza, hogy a természet vaktában lövöldöz, pazarol, amikor a kivételes embereket, a zseniket létrehozza,⁶³ ám ott még a *Bildung* volt Nietzsche megoldása a tékozlás féken tartására: itt azonban már uralni akarja ezt a természeti véletlent, szándékosan és tudatosan tenyészteni akarja a „magasabb értékű” típust. Míg a művelődés igenlésének periódusában Nietzsche mindent megtett azért, hogy a *Bildung* fogalmának állami szerepre való redukálását megkérdőjelezze, az idomítás politikai motiváltsága már kevésbé számít problematikusnak.

A kései írások polisz-képe ezzel együtt nem sokban tér el a korábbiaktól: a *Bildung* kiiktatása után is megmaradnak a koncepció legfontosabb alapfogalmai, csak azok viszonyrendszere rendeződik át kissé. Sokkal inkább az affirmációt is érintő hangsúlyeltolódásról beszélhetünk, mintsem a koncepció gyökeres fordulatáról. A filozófusok és a polisz szembenállása megmarad, csakhogy ebben a megközelítésben a filozófia már nem jogos reform-

⁶¹ Nietzsche: *Túl jön és rosszon*. id. kiad. 132.

⁶² Friedrich Nietzsche: *Az Antikrisztus*. Fordította Csejtei Dezső. Máriaesnyő-Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2007. 10.

⁶³ Nietzsche: *Schopenhauer mint nevelő*. id. kiad. 245.

követelésekkel lépett fel az állammal szemben, hanem az olyan bölcselek, mint Szókratész, „a morálfilozófia Don Quijotéja”,⁶⁴ a görögség dekadenseivé váltak, akik nem bírták elviselni a poliszban uralkodó kifinomult ízlést.⁶⁵ Az is különbség a korábbi álláspontjához képest, hogy Nietzsche ezekben a kései írásokban a görögség imitatív és befogadó voltát elvitatja, és helyette a polisz merev elzárkózását állítja.⁶⁶ Az addig is csak az agón révén dinamikus struktúráját itt már egy arisztokratikus faj, típus tenyésztésének színhelyeként mutatja be.

A kései Nietzsche hierarchia iránti elkötelezettsége vagy a rang iránti ösztön jelentőségének hangoztatása⁶⁷ nehezen tűnik összeegyeztethetőnek a Nietzschére oly jellemző, gyakran az anarchizmus határát súroló államellenes kijelentéseivel.⁶⁸ Ez ugyan már más téma, azonban fontos jelezni, hogy Nietzsche államellenessége alapvetően a modern állam ellen irányult: ha nagyon leegyszerűsítve akarnánk fogalmazni, akkor azt mondhatnánk, hogy a modernításban az agón helyét a nehezítés vette át, így az irigység egy másik, végképp elutasítandó formája lett az állam hajtóereje. A nagy politika, amelynek eljövételét Nietzsche saját teljesítményéhez kötötte,⁶⁹ nagyban támaszkodott a görög polisz agón, illetve az itáliai reneszánsz virtú fogalmára.⁷⁰ A két korszak és politikai berendezkedés nietzschei rekonstrukciója mintát szolgáltatott a politika vélt megújíthatóságára: a polisz-értelmezés ilyen módon megnyitja az utat a kései Nietzsche politikafilozófiája felé.

⁶⁴ KSA XII: 302.

⁶⁵ Friedrich Nietzsche: *Bálványok alkonya*. Fordította Romhányi Török Gábor. In: Friedrich Nietzsche: *Bálványok alkonya. Nietzsche kontra Wagner*. Budapest, Holnap, 2004. 103.

⁶⁶ Nietzsche: *Túl jön és rosszon*. id. kiad. 130.

⁶⁷ Nietzsche: *Túl jön és rosszon*. id. kiad. 131.

⁶⁸ Nietzsche: *Pillantások a népek jelenébe és jövőjébe*. id. kiad. 77.

⁶⁹ Friedrich Nietzsche: *Ecce Homo: Hogyan lesz az ember azzá, ami*. Fordította Horváth Géza. Budapest, Göncöl Kiadó, 2003. 124.

⁷⁰ Dombowsky: *Nietzsche's Machiavellian Politics*. id. kiad. 89. skk., 139. skk.